

Oversigter

NYT FRA TREDIVEÅRSKRIGEN

3. Materielle omkostninger, nedtælling til freden og den westfalske fred

AF

E. LADEWIG PETERSEN

Da kejser Ferdinand II i marts 1629 udstedte restitutioneediktet, der skulde genskabe situationen for kirkelige institutioner – bispesæder, klostre m.v. – ved den augsburgske religionsfred 1555, nød han fuld støtte fra sin fætter, hertug Maximilian I af Bayern (1595-1651) og både fra dennes og sin egen skriftefader, Adam Conzen og William Lamormaini, begge jesuiter og politisk overordentlig indflydelsesrige personer i München og Wien.¹ Det tirrede naturligvis de protestantiske fyrster, der havde interesser at varetage ved gejstlige institutioner; men det blev også mødt af klager fra katolske territorier, der havde været hårdt belastet af krigen, f.eks. den schwabiske kreds, der besværede sig ved rigshofrådet over den »innfressende verderbliche Kriegslast«, og som ønskede »den scarpfen Executions-Prozessen« afskaffet.²

I sin disputats 1962 gendrev Dieter Albrecht – nu professor i Regensburg – Leopold von Rankes gamle, protestantiske og noget kontrafaktiske, for ikke at sige absurde dom over Maximilian, der kunde have opnået meget mere ved at slutte sig til 'vinterkongen', kurfyrst Frede-

¹ S.R. Bireley, Religion and Politics in the Age of the Counterreformation. Emperor Ferdinand II, Wm. Lamormaini, SJ, and the Formation of Imperial Policy. Chapel Hill 1981, s. 85-94; samme, The Thirty Years' War as Germany's Religious War. K. Reppen, Krieg und Politik 1618-1648. Mnch. 1988, s. 93-106.

² H.H. Hofmann, udg., Quellen zur Verfassungsorganismus des heiligen Römischen Reiches deutscher Nation 1495-1815. Darmstadt s. 160 (no. 30).

rik V af Pfalz. I sin analyse af Maximilians udenrigspolitik indtil freden i Prag 1635 viser Albrecht, at hertugen tværtimod konsekvent forfulgte wittelsbachske, dynastiske og konfessionelle mål, herunder overtagelsen af den pfalziske kurfyrsteværdighed (velsagtens det, der var årsag til Rankes fikse idé). Senest har Albrecht fulgt emnet op ved sin næsten 1.200 sider store biografi af Maximilian; den fastholder grundsynspunktet, men supplerer med redegørelser for andre sider af Maximilians 55-56 år lange regeringstid;³ *una vera prestazione di forza*, også for læseren. At Maximilians ellers sunde finanser ikke overlevede krigen, vender vi senere tilbage til.

Pave Urban VIII (1623-44) modtog derimod restitutionsediktet betydeligt mere behersket; ved kurien fastholdt man konsekvent den katolske kirkes rettigheder også – ifølge Konrad Repgen – for at gøre sig fri af den spanske og franske indflydelse; det kom ubelejligt samtidig med konflikten om Mantua 1629-33. Alligevel fik paven tilslutning af Maximilian af Bayern som modydelse for at opnå godkendelse af sin kurfyrsteværdighed. I en irriteret tone skrev paven om kejseren til sin nuntius ved kejserhoffet, at kejseren »på from vis vil adskille samvittighed og politik; jeg nærer ingen tvivl om, at han, hvad det første angår, foretrækker sin skriftefader fremfor de verdslige rådgivere og også fremfor de øvrige teologer«.⁴

På den anden side har man hævdet, at ældre forskning har overdrevet Spaniens og Frankrigs rivalisering og intriger i kardinalkollegiet. Overfor dette har den østrigske historiker Georg Lutz sandsynliggjort, at begivenhederne nærmest hvirvlede Urban VIII ind i konflikten om Mantua meget mod hans vilje, og netop selvom han forsøgte at gøre sig fri af såvel det spanske som det franske 'parti' ved Kurien.⁵ Den tyske historiker Wolfgang Reinhardt (Freiburg) har lidt senere undersøgt pavernes herkomst, uddannelse og karriereforløb siden 1417, men ind-

³ D. Albrecht, Die auswärtige Politik Maximilians von Bayern 1618-1635. Gött. 1962, her især s. 377; samme, Maximilian I von Bayern 1573-1651. Mnch. 1998. – Konfessionelt gjaldt det om at sikre katolsk flertal i kurfyrstekollegiet. – Under sit eksil i Haag blev kurfyrst Frederik V af Pfalz, som var calvinist (og altså ikke omfattet af den augsburgske religionsfred) en 'varm kartoffel' for generalstaterne: N. Mout, Der Winterkönig in Exil. Zeitschr. f. hist. Forsch. 15. Bln. 1988, s. 257-72.

⁴ K. Repgen, Die römische Kurie und der westfälische Friede I. Tübingen 1962, s. 157-89 (citatet i note 134); S.R. Bireley, The Thirty Years' War, s. 93; D. Albrecht, Maximilian I, s. 693-703.

⁵ G. Lutz, Rom und Europa während des Pontifikat Urbans VIII. R. Elze o.a., udg., Rom in der Neuzeit. Politische, kirchliche und kulturelle Aspekte. Wien & Rom 1976, s. 74-92.

drager også kardinalkollegiet som kontrolgruppe; hans tal ser således ud:⁶

	Udnævnelser				Bestand ved pavens død			
	sp	fr	ej it	i alt	sp	fr	ej it	i alt
Gregor XV (1621-23)	1	1	2	11	4	4	14	67
Urban VIII (1623-44)	4	5	12	74	4	0	15	62

sp = spansk, fr = fransk, ej it = ikke-italienere

Gregor XV holdt en balance mellem spaniere og franskmænd, Urban VIII omtrentligt også, men hyppigheden faldt også stærkt i hans tid; i det hele taget udnævnte han langt flere ikke-italienere. At der har været tale om en bevidst linie fremgår af, at andelen af fremmede kardinaler 1583 udgjorde 30 p.ct., 1623 22 p.ct., 1644 11 p.ct. og 1655 9 p.ct. Reinhardts materiale underbygger altså Repgens og Lutz' synspunkter og dermed også den aktuelle, politiske situation under krigen.

Pavestolens forhold til fredsforhandlingerne fra 1639 har Konrad Repgen også undersøgt i en bredt anlagt studie over kuriens forhold til de westfalske fredsforhandlinger. Hans tese går ud på, at kirkens forhold til konfessionskonflikterne blev fastlagt allerede i reformationstiden; da kejser Karl V måtte acceptere de protestantiske territorier som parallelt statssystem indenfor riget 1532, reserverede pave Paul III sig den katolske kirkes ret, ligesom kirken heller ikke ved en rigsforfatningsreform 1566 klargjorde sin stilling.⁷

Urban VIII og hans nuntier – bl.a. kardinal Fabio Chigi, den senere pave Alexander VII – stod altså med ryggen mod muren, da fredsforhandlingerne 1641 – efter forslag af Hugo Grotius – blev flyttet fra Hamburg til Münnster og Osnabrück. Instruksen formulerede kirkens retskrav; næsten parodisk krævede den katolske kirke det sækulariserede svenske kirkegods tilbage (det skete som bekendt 1527; Sverige bevarer dog i modsætning til f.eks. Danmark bispens apostoliske succession). De måtte kun befatte sig med de katolske landes indbyrdes forhandlinger; lutheranere og calvinister stod som kættere udenfor det stuerene, katolske selskab.⁸

⁶ W. Reinhard, *Herkunft und Karriere der Päpste 1417-1963*. Meddelingen van het nederlandse Institut te Rome. NS 38. Rom 1976, s. 87-108; jf. J.F. Broderick, *The Sacred College of Cardinals: Size and Geographic Composition (1099-1986)*. Archivium historiae pontificae 85. Rom 1987, s. 46-52 og 58 f.

⁷ K. Repgen, *Die römische Kurie und der westfälische Friede I*, s. 38-55 og 87-153.

⁸ Sst. I, s. 426-526.

I sidste ende måtte Urban VIII.s efterfølger Innocens X (1644-55) ved freden 1648 forpligte sig til, at kurien ikke længere måtte intervenere i det tysk-romerske riges anliggender; kun hans protest stod ved magt. Som kardinal Giambattisto Pamfili (1641) havde den senere pave jo været nuntius ved fredsforhandlingerne. Pavevalgene 1644 og 1655 kunde således tyde på, at kardinalkollegiet har lagt vægt på at vælge en pave, der på forhånd havde gjort sig bekendt med det tysk-romerske riges anliggender og den politiske situation i Europa, trods spansk-franske kontroverser og intriger ved konklaverne.⁹

Det vilde være halsløs gerning – i hvert fald på nuværende tidspunkt – at forsøge at beregne, hvad trediveårskrigen tilsammen har kostet de europæiske magter, som havde deltaget indirekte eller direkte; det kunde måske nok ved en intensiv arbejdsindsats lade sig gøre, men næppe mere end omtrentligt.¹⁰ Kildematerialet er heterogent, fragmentarisk, og generalopstillinger forekommer kun undtagelsesvis. Men historikere i efterkrigstiden har dog påbegyndt det møjsommelige arbejde territorielt, vel vidende at kamerale kilder – som det svenske projekt viste – kan være et vanskeligt og lumsk materiale; det kræver omhu og systematisk kritik. Sverige og Danmark har allerede været nævnt, og de følgende afsnit må helliges pavemagten og Bayern. Men for en ordens skyld kan det dog nævnes, at der foreligger undersøgelser andre steder fra, f.eks. Italien og Spanien.¹¹

Om Spanien og Frankrig her kun nogle få linier. Det lykkedes som bekendt Henrik IV.s finanstrøldmand Maximilien de Béthune, duc de Sully (1598-1610) at genrejse Frankrigs finanser efter religionskrigene; 1613 var restgælden nedbragt til 415.000 livres tournais, men allerede ved krigsudbruddet 1635 nåede den igen op på 8.5 mill. livres tournois, for at tage himmelflugten under Ludvig XIV.¹² På tilsvarende måde

⁹ Freiherr von Pastor, *Geschichte der römischen Päpste XIV*. Freiburg i. B. 1929, s. 15-20 og 303-09.

¹⁰ Hertil bør omvendt føjes, at der også kunde spindes guld på krigen, både af krigsførende og neutrale, blandt de første Sverige (metal- og våbeneksport), blandt de sidste de vendiske stæder og Danmark, fordi den svenske blokade af de preussiske havne og Weichsel og licenter 1626-35 skabte profitinflation.

¹¹ F.eks. J.H. Elliott, *The Count-Duke of Olivares*. Yale 1986; M. Devèze, *L'Espagne de Philippe IV. (1621-65)* I. Paris 1970 s. 170-94; R. Bonney, *The King's Debts. Finance and Politics in France 1589-1661*. Oxf. 1981, der afløste J.R. Mallet, *Comptes rendus de l'administration des finances du royaume de France*. London & Paris 1782, hvis tal ikke altid er pålidelige; to store afhandlinger om Napoli i *Rivista storica italiana* LXXXIV. Napoli 1972, s. 918-1010; L. de Rosa, *Crise financière et crise sociale: le royaume de Naples*. Miscellanea offert à Charles Verlinden. Ghent 1975, s. 176-82.

¹² R. Bonney, *anf.arb.*, s. 317.

androg den spanske statsgæld 1623 – to år efter Filip IV.s tronbestigelse og samtidig med Lermas fald – 112 mill. dukater og endnu 1667 180 mill. dukater. Her kan krigen mod Portugal 1640-65 naturligvis have en medskyld, men Spanien befandt sig i forfald.

Kejsermagtens og de tyske territoriers finansielle forhold kompliceres ved, at adskillige fyrster ved krigens udbrud havde betydelig gæld,¹³ og ved inflationen 1621-23 (Kipper- og Wippertiden); men ejendommeligt nok savnes der stadig mange undersøgelser. I almindelighed har man holdt sig på lokalt eller territorielt plan, medens generelle undersøgelser savnes; ikke mindst gælder det Østrig. Kun Bayern er en undtagelse, men her har Maximilian I hørt til undtagelserne, i hvert fald ved krigsudbruddet.

Han forblev en absolut anomali blandt datidens fyrster. Maximilian overtog regeringsmagten 1595 og en gæld på 4.8 mill. gylden efter sin 'egensindige' fader Wilhelm, der måtte abdicere. Ved krigsudbruddet 1618 havde Maximilian opsamlet en formue, som den tyske historiker Heinz Dollinger anslår til 4-6 mill. gylden (foruden faste investeringer).¹⁴ Baggrunden finder han i Maximilians bevidste finans- og erhvervs politik, der karakteriseres som protomerkantilistisk. Ved krigsudbruddet kunde han disponere over årlige indtægter på 1.2-1.6 mill. gylden, medens udgifterne androg knapt 1 mill. gylden.

Maximilian havde altså penge på kistebunden, da krigen startede. Allerede så tidligt som 1904 nåede Walter Goetz til det resultat, at krigen havde kostet Bayern og ligastænderne 58.8 mill. gylden 1619-52 (dvs. delvis indbefattet demobiliseringen), omend med forbehold for mangler i den 'Hauptrechnung', han havde fremdraget.¹⁵ Heraf medgik 46 p.ct. til lønninger og administration, 17 p.ct. til materiel og proviant og resten til diverse poster, et beløb, der ifølge Dollinger ligger i underkanten af det virkelige. Hertil bidrog ligastænderne med 69 p.ct., hvortil kom kontributioner og andet. Spanien og pavestaten ydede henholdsvis 0.9 og 2.6 p.ct. i subsidier, beløb, der ikke ligefrem imponerer, især ikke for kuriens vedkommende. Men tallet følger kun endnu en brik

¹³ F. Kaphahn, *Der Zusammenbruch der deutschen Kreditwirtschaft im XVII Jahrhundert und der dreissigjährige Krieg*. Deutsche Geschichtsblätter XII, 1912, s. 139-62; Fr. Lütge, *Die wirtschaftliche Lage Deutschlands vor Ausbruch des dreissigjährigen Krieges*. Jahrb. f. Nationalökonomie und Statistik 170. 1958, s. 43-99.

¹⁴ H. Dollinger, *Studien zur Finanzreform Maximilians I von Bayern in den Jahren 1598-1618*. Ein Beitrag zur Geschichte des Frühabsolutismus. Gött. 1968, s. 23, 173-75.

¹⁵ W. Goetz, *Die Kriegskosten Bayerns und der Ligastände im dreissigjährigen Kriege*. Forsch. zur Gesch. Bayerns XV. Mnch. 1904, s. 109-25, især s. 111 og 124 f.; jf. H. Dollinger, *anf. arb.*, s. 175-78, 445-49. Ifølge en ældre historiker efterlod krigen en gæld på 5.5 mill. gld. (sst., s. 445 note 210.).

til det billede af Urban VIII.s subsidiepolitik, man i forvejen kender. Ifølge kuriens subsidieregistre ydede paverne Paul V (1605-21) og Gregor XV hertugen af Bayern ca. 343.400 scudi, 46 p.ct. alle subsidier indtil 1623.¹⁶ Og medens subsidierne til kejseren nåede 1.05 mill. scudi 1618-23, faldt de 1631-35 til 0.65-0.78 mill. scudi.¹⁷ Hovedårsagen skal findes i nepotismen ved pavehoffet, der beslaglagde meget store summer, hvortil kommer korrupsion og bestikkelser til 'klienter og kreaturer' (Wolfgang Reinhardts udtryk) eller til kuriens mange fraktioner. I en lang række afhandlinger har Reinhardt gennemanalyseret både talmaterialet og ideologien bagved.

Uden at gå i enkeltheder med begrebet nepotisme, som vi idag vil finde uacceptabelt og umoralsk, viser Reinhardt, at man i hvert fald fra senmiddelalderen fandt den berettiget, når den holdt sig indenfor rimelighedens grænser. Han har fulgt nepotismebegrebet fra kirkefædrene og den kanoniske ret indtil moderne tid; det blev anset for fuldt legalt og nødvendigt, at en pave havde en forpligtelse som en fromhedsgerning – *pietas* og *papa pius* – at forsørge sin familie med administrative poster – ofte fulgt af *la biretta* – beneficier eller pengega-
ver.¹⁸ Kun har Reinhardts arbejder en stigende – og noget overdreven – tendens til lange teoretiske diskussioner; teori må historikeren naturligvis have, men kun i nødvendigt omfang. Nepotismen nåede et højdepunkt under Paul V (Familien Borghese), men Urban VIII overskred alle sømmelige grænser og blev også udsat for kritik, bl.a. fordi han misbrugte kuriens formuesmidler, derunder *il tesoro di castel Sant'Angelo*, den formue, Sixtus V havde opbygget som reserve i tilfælde af en nødssituation – som f.eks. trediveårskrigen.¹⁹

¹⁶ D. Albrecht, Zur Finanzierung des dreissigjährigen Krieges. Die Subsidien der Kurie für Kaiser und Liga. Mchn. 1956, genopr. i H.U. Rudolf, Der dreissigjährige Krieg. Darmstadt 1977, s. 412.

¹⁷ G. Lutz, anf. arb., s. 136. – Beregningerne kompliceres ved de tidlige 1620eres møntkaos i Tyskland (die Kipper und Wipperzeit); jf. D. Albrecht, anf. arb., s. 370-83 og 412 (her 399.230 scudi 1618-23).

¹⁸ F.eks. W. Reinhard, Nepotismus. Der Funktionswandel einer papstgeschichtlichen Konstanten. Zeitschr. f. Kirchengesch. 86. 1975, s. 145-84; Papsttum und Nepotismus I-II. Päpste und Papsttum, udg. af G. Denzler VI:I-2. Stuttg. 1974; Papa pius. Von Konstanz nach Trient. Festgabe für A. Frazen. Paderborn 1972, s. 261-99. Reinhardts arbejder overflødiggør ikke Josef Grisar, Päpstliche Finanzen, Nepotismus und Kirchenrecht unter Urban VIII. Miscellanea Historiae Pontificiae VII. Rom 1943, s. 207-96.

¹⁹ W. Reinhard, Finanza pontificie e stato della chiesa nel XVI e XVII secolo. A. da Maddalena e H. Kellenbenz, udg., Finanza e ragion di stato in Stalia e in Germania nella prima età moderno. Bologna 1984, s. 379-81. – 1585 rådede fonden over 0.35 mill. scudi, 1590 over 6.1 mill. scudi.

Den finansielle udvikling stødte på flere hindringer, især den kuriale, administrative labyrint, mangelen på sammenhængende regnskabsserier før slutningen af 1600-tallet; kun tilfældige balancer foreligger.²⁰ Holder vi os til vor periode, gør Georg Lutz opmærksom på, at Urban VIII.s usædvanligt lange pontifikat 1623-44 ikke kan behandles som »eine festumrissene Periode«, ligeså lidt som Olivares', Richelieus eller Oxenstiernas. Han anslår nepotismens størrelsesorden til en kapitalværdi af 30 mill. scudi, svarende til 16-17 års pavelige indtægter 1623.²¹

Konflikterne i 1620erne og ind i 1630erne, som Urban VIII – som tidligere omtalt – mod sin vilje hvirvles ind i – Valtelini 1624, Mantua 1627-32 – og som konfronterede habsburgere og bourboner, splittede den katolske front under krigen, den medførte en uønsket afkonfessionalisering af krigen mod protestanterne, Mantua-krigen medførte protester både fra kurfyrstekollegiet og Wallenstein, og den slugte uhyrlige summer.²² Kirkestatens statsgæld, som 1592 havde andraget 10.5 mill. scudi, 1623 16-18 mill., 1635 24-30 mill. og 1644 35-40 mill. scudi efter Lutz' vurdering; det sidste tal mener Reinhardt dog ligger for højt, på det niveau, man først nåede 1663-78.²³

Samlet steg pavestolens årlige indtægter 1623-45 fra 1.8 mill. scudi til 2,3 mill. scudi (hvoraf 60 p.ct. medgik til renter), hovedsageligt bestående af kirkelige omkostninger. Dermed når vi til de kontroverser, der har beskæftiget jurister – romerretlige som kanoniskretlige – om den verdslige øvrigheds ret til at beskatte kirkens ejendomme og personer; og paven havde med Paolo Prodis formulering *un corpo e due anime*, en kendsgerning, Prodi har belyst ved en omhyggelig og opbyggelig undersøgelse af kompetencekonflikterne mellem gejstligheden i Bologna ærkestift og de kuriale embedsmænd, der bl.a. tog sig af beskatningen.²⁴

På en række seminarer i Trento under ledelse af Aldo da Maddalena i 1980erne havde tyske og italienske historikere diskuteret emner som 'finansier og statsræson' og 'pengenes internationale republik', emner, der angik relationerne mellem økonomiske forhold og statslig økonomi, en anden serie, der drøfter de 'kirkelige strukturer i Italien og Tysk-

²⁰ Den bedste oversigt giver stadig P. Partner, *Papal Financial Policy in the Renaissance and Counter-reformation*. Past & Present 88. London 1980, s. 17-62.

²¹ G. Lutz, anf. arb., s. 72 og 136; E. Stumpo, *Il capitale finanziario a Roma fra cinque e seicento*. Milano 1985, s. 270-72, der sidestiller udgifterne til nepotisme med *conspicuous consumption/investment, et quid pro quo*-synspunkt. Stumpos bog har i det hele taget en apologetisk tendens.

²² G. Lutz, anf. arb., s. 74-79.

²³ Sst., s. 119 f.; W. Reinhardt, *Finanza pontificia*, s. 81-84; E. Stumpo, anf. arb., s. 219-27; der fremhæver skønnes usikkerhed.

²⁴ Jf. HT 94. Kbh. 1994, s. 346-48.

land' forud for reformationen og endelig 1987 'fiskus, kirke og stat', i alle tilfælde i perioden 1450-1650; det sidste – og mest problematiske – forsøgte på komparativ basis at sammenfatte og koordinere de to serier.²⁵ Dette bind deles ligesom de tidligere i en generel, teoretisk indledning – her af Paolo Prodi og Herman Kellenbenz – og en anden del, der konkretiserer emnet geografisk eller sagligt, således at begge lande bliver repræsenteret.²⁶

Medens Kellenbenz i høj grad samler sig om Tysklands konkrete forhold (s. 21-42), leverer Prodi en fornem analyse af senantikken og middelalderens diskussion om emnet, men med hovedvægten på tiden efter 1450 (s. 7-20); hans konklusion bliver, at der skete »(una) secolarizzazione delle chiesa ed ecclesiastizzazione delle stato«. I de protestantiske fyrstekirker blev fyrsteembedet – men ikke nødvendigvis fyrsten selv – opfattet som guddommeligt, og kirken benyttes som socialdisciplineringsinstrument. I de katolske lande – og ikke mindst i pavestaten – fik kirken både en religiøs og verdslig funktion, men også her – som vi har set – tjente den som ensretningsmiddel.

Sækulariseringen af kirkens gods i de protestantiske lande gav som bekendt en væsentligt forøget magt- og indtægtsbasis; men det betød ikke, at katolske magthavere relativt måtte lade sig nøje med mindre. Beskatningen af kirken og gejstligheden – stridens æble – kompenserede for dette, således som Wolfgang Reinhardt viser i sit omfattende bidrag til bogen.²⁷ Man kunde derimod nok tænke sig, at inflationen har favoriseret protestanterne, og omvendt giver det restitutionsediktet en økonomisk dimension jævnsides med den konfessionelle.

Da fredsforhandlingerne i Münster og Osnabrück omsider kom igang for alvor, havde de tre konfessioners forlængst fastlåste tolkninger fortonet sig noget, og forhandlerne indså nu, at de stejle positioner – med Fritz Dickmanns udtryk – måtte vige for statsræsonen.²⁸ Forskellige mæglingsforslag mundede kun ud i, at situationen krævede en eller anden form for konfessionel ligeberettigelse. Frankrig forholdt sig ret neutralt for at undgå at støde sin alliancepartner – Sverige – fra sig, men også det mødte forargelse i katolske kredse.

²⁵ H. Kellenbenz e P. Prodi, udg., *Fisco, religione, stato nell' età confessionale*. *Annali dell'Istituto storico italo-germanico*. Quaderna 26. Bologna 1989, s. 7 f.

²⁶ Sst., anden del.

²⁷ Sst., s. 459-504; jf. H. Cohn, *Church Property in the German Protestant Principalities*. E.I. Kouri & T. Scott, udg., *Politics and Society in Reformation Europe*. Essays for sir Geoffrey Elton. London 1987, s. 158-87.

²⁸ F. Dickmann, *Der westfälische Frieden*. 2. opl. Mnch. 1959, s. 343-73, her s. 343 og 372.

På den katolske front tørnede forskellene mest tydeligt sammen, bl.a. om Maximilian I.s kurværdighed; det havde som nævnt drevet ham over i den kuriale lejr; dertil kom pavernes meget negative holdning. Ejendommeligt nok kommer Dieter Albrecht i sit arbejde om Maximilian og den pfalziske kurværdighed slet ikke ind på den romerske kuries holdning udover at notere Fabio Chigis ærgrelse over Maximilians stædighed: »wan die chur nicht gewest, würde das reich lengst und schon anno 1630 ruhe und ferdit haben können«. ²⁹

Kurværdigheden havde under hele krigen fristet en omtumlet tilværelse. Maximilian havde 1621 fået den overdraget over Øvrepfalz, men fra 1637 havde den nye kejser Ferdinand III vaklet og havde – ulogisk nok – 1641 erklæret sagen for et internt tysk anliggende. ³⁰ Ulogisk fordi både England, Frankrig og Sverige havde part i sagen, fordi han dermed brød sin forgængers løfte, og fordi konfessionsspørgsmålet stadig spøjte; for protestanterne drejede det sig »allermeist umb sie selbst und die *maiora vota catholicorum* um kurfürstlichen *collegio* zuthuen« og ikke om de pfalziske arvinger, skrev en sachsisk gesandt i forbindelse med freden i Prag. Efter mange trakasserier endte sagen med, at Maximilian bevarede sin øvrepfalziske kurværdighed, og at der – i strid med den gyldne bulle 1356 – blev oprettet en ottende kurfyrsteværdighed for Nedrepfalz for Frederik V.s arvinger. ³¹ Kuriens holdning synes derimod ikke at have øvet nogen indflydelse.

Det gjorde den til gengæld til gavn i Roms kategoriske protest mod den westfalske fred, således som Konrad Repgen har diskuteret. ³² Paradokset består i, at hverken de kejserlig-svenske eller de kejserlig-franske *instrumenta pacis* overhovedet nævner *sancta sedes*, endskønt dets faste repræsentation i Frankfurt a.M. allerede 1639 havde skitseret den fredsproces, der blev den endelige. Kurien kom derved folkeretligt til at stå udenfor det europæiske statssystem, der de næste halvandet hundrede år hindrede en kontinental krig. ³³ Fabio Chigi fastholdt sin tavse protest ved at holde sig borte fra festlighederne 1648. Ifølge den hidtidige opfattelse, der går tilbage til Ranke, har Urban VIII – og Innocens X – ved den afvisende og utopiske holdning – med Repgens egne ord – på

²⁹ D. Albrecht, Bayern und die pfälzische Frage auf dem westfälischen Friedenskongresses. H. Duchhardt, anf. arb., s.461-68; citatet s. 462; jf. ovfr. s. XXX.

³⁰ Sst., s. 469 f.

³¹ Sst., s. 464-68; citatet s. 463.

³² K. Repgen, Der päpstliche Protest gegen den westfälischen Frieden und die Friedenspolitik Urbans VIII. Historisches Jahrbuch ... der Görresgesellschaft 75. Mnch. 1956, s. 94-122.

³³ Sst., s. 95 f.

det nærmeste begået politisk harikiri; men sagen trænger til fornyet vurdering, den opgave, Repgen stiller sig.³⁴

På grundlag af den da nyligt genfundne generalinstruktion 1636 for generalvikar, kardinal Filatario Ginetti kan Repgen analysere Urban VIII.s almene holdninger. At valget af nuntius faldt på Ginetti – der ingen diplomatisk træning havde – skyldes hans administrative erfaring, at han stod på fortrolig fod med paven, og at han nød tillid i Wien og Madrid; at han var en ubehagelig og påholdende person, får da være.³⁵ Ved udformningen af den meget udførlige instruktion havde Urban VIII selv medvirket. Det lå Urban VIII meget på sinde at få afsluttet den europæiske konflikt hurtigt for at man kunde samle kræfterne om et korstog – en veritabel anakronisme på dette tidspunkt – mod det militært svækkede osmannerrige.³⁶ Instruktionens første halvdel behandler forhandlingstekniken: Ginetti skulde forholde sig absolut neutral, kun virke som rådgiver for de katolske magter, når han blev spurgt, og han måtte under ingen omstændigheder befatte sig med protestanterne, der på bedste middelalderlige vis fik prædikatet 'kættere', der skulde tvinges tilbage til den rette tros fold. Uden at gå i enkeltheder opstiller Urban VIII kuriens idealkrav, men gør det tillige klart, at indrømmelser måtte blive nødvendige, blot de blev holdt indenfor grænserne af det fordøjelige. Rankes teori kan altså ikke opretholdes.

Under Innocens X kom den stive kanoniker på tronen, og han skærpede straks tonen; det blev indskærpet den ny nuntius, Fabio Chigi – ligesom Ginetti – at forholde sig strengt neutral. Naturligvis lettede det ikke Chigis situation, at protestanterne 1646 ved en indiskretion fik kendskab til hans instrukser; man havde dog den kategoriske protest mod aftaler med kætterne i beredskab. Havde man undladt den, havde man gået på akkord med den katolske kirkes helligste princip; men resultatet blev, at begge hovedtraktater som omtalt forbigik kuriens indsats. Resultatet blev blot den totale, folkeretlige isolation, som – ifølge Repgen – først ophørte med konkordatet 1929.

Forhandlingerne måtte således gennem mange og trælsomme faser – med den østrigske historiker Josef Engels ord, kampen for freden inden

³⁴ Sst., s.102.

³⁵ Sst., s. 102-05.

³⁶ Sst., s. 106; under hele trediveårskrigen forholdt osmannerriget – hele Europas *hostis naturalis* – sig neutral efter gentagne forlængelse af freden 1606 indtil 1649. Men den høje port fulgte vagtsomt med i begivenhederne i Europa, og Istanbul blev et centrum for udveksling af informationer, også mellem de krigsførendes gesandtskaber. I. Hiller, Die Rolle des osmanischen Reiches in der europäischen Politik zur Zeit des westfälischen Friedens. H. Duchhardt, anf. arb., s.393-404.

freden kunde underskrives og besegles 24. oktober 1648. De katolske magters forhandlinger blev holdt adskilt fra de protestantiskes; katoliker kunde ikke være i stue sammen med kættere, og de foregik gerne ved mellemmand. Dertil kom de mange etikette- og protokolregler, som især forpestede de spanske og franske gesandtskaber livet. Freden fik en svær fødsel, men den fik til gengæld en lang levetid, inden uvejret påny brød løs.

4. *Trediveårskrigen i samtidens og eftertidens tolkning*

I det store jubilæumsværk tilbageviser Konrad Repgen H.S. Steinbergs og Josef Engels postulat om, at betegnelsen 'trediveårskrigen' skulde være en sen konstruktion, og at den – ifølge den første – skulde være en af flere faser i en europæisk storkrig 1609-59, eller at den – som Engel hævder – hører hjemme i serien af europæiske krige 1588-1648 med Pragfreden som midtpunkt. Tværtimod kan etiketten følges tilbage til samtiden, men da med antike eller senantike *topoi* som rettesnor under senhumanismen: den tiårige trojanske krig, den peleponesiske krig 431-404 f.Kr. – ifølge Thukydides i overensstemmelse med et orakelsvar tre gange ni år eller ti plus syv plus ti år – de puniske krige; i middelalderen hussiterkrigen 1409-37 og hundredeårskrigen(e) 1338-1453, de italienske krige 1494-1559. Overalt optræder talmagi og retoriske figurer.

Afslutningsvis behandler Repgen påny middelalderens og den nyere tids – nødvendige – legitimation af krig, *bellum justum* gennem manifeste og propaganda; han opstiller tolv typer lige fra konfessionelle, dynastiske og retlige til handelspolitiske. Men det har næppe været hans mening, at disse motiveringer skulde tages på pålydende værdi, således som den efterfølgende diskussion kunde tyde på. Naturligvis må man også anvende andre kriterier, udnyttelse af kendsgerningerne som levn, således som den svenske diskussion fra Nils Ahnlund til Artur Attman og Sven A. Nilsson gjorde det.

Naturligvis vakte forkyndelsen af freden i oktober 1648 almindelig glæde og blev fejret ved fester og takkegudstjenester – selvom mislyde kunde forekomme over protestantismens overlevelse – og myriader af rimsmederier, og snart efter tog den historieskrivning og politiske debat på begge sider fart.¹ Men forude lå store vanskeligheder: genrejsning, demobiliseringen af soldatesken og den økonomiske depression fra 1640erne (som iøvrigt forplantede sig til andre agrare områder). Bortset fra nogle dyrtidsår omkring 1650 medførte lave kornpriser på den

¹ Jf. B. Roeck, K. Keller og K. Garber i H. Duchhardt, anf. arb, s. 639-713.

anden side en relativ pengeregighed,² der – ifølge Günther Franz – bidrog til den hurtige demografiske regeneration.

Et af de mange emner, der har stået i forskningens centrum i de seneste to generationer – siden anden verdenskrig – har været, om der var tale om et internt tysk anliggende eller om et europæisk opgør om alle de konflikter, der havde hobet sig op siden 1580erne. Tysk selvmedlidenhed over virkningerne af indre splittelse og fremmede magters indgreb – Danmarks, Sveriges og på afstand England og direkte Frankrig – kulminerede med, at krigen blev et sidestykke til den nazistiske dolkestødslegende. 1936 – med udsigt til en ny krig – betonedede den franske historiker Georges Pagès en gang for alle tredivsårskrigens internationale karakter: alle de potentielle konflikter udløste en verdenskrig før napoleonskrigene og vor tids to verdenskrige:³ »la guerre devient *aussi* une guerre européenne, de plus en plus compliquée et confuse«, skrev han, og den mistede ved Christian IV.s intervention sin karakter af tysk opgør. Allerede 1939 – på tærskelen til krigen – måtte Pagès udsende en ajourført udgave.

Andre historikere har givet andre fortolkninger. Det gælder f.eks. Nicolá M. Sutherland, der som nævnt betragtede krigen som en fase i konflikterne mellem habsburgere og Valois/Bourbon 1477-1715,⁴ et synspunkt, som H.S. Steinberg tilsluttede sig med den begrænsning, at perioden indskrænkes til 1609-59;⁵ begge affærdiges af Repgen for inkonsistensen i deres argumentation. Atter andre – således den chekiske historiker J. Polišínský – har lagt vægten på, at det blev den böhmiske konflikt, der antændte det europæiske bål. Endelig kan det nævnes, at den ultraliberale, tyske historiker, Günther Barudio ser Gustav Adolf som den tyske 'Libertäts' redningsmand.⁶ Senest og bedst har den tyske historiker Ronald G. Asch betonet, at krigen blev »a European civil

² W. Abel, Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa. Hamb. u. Bln. 1974, s. 137 f., 154 f.; R.G. Asch, anf. arb., s. 185-90.

³ G. Pagès, La guerre de trente ans 1618-1648. Paris 1936 og senere. – J. Polišínský, The Thirty Years' War. London 1971.

⁴ N.M. Sutherland, The Origins of the Thirty Years' War and the Structure of European Politics. The Engl. Hist. Rev. 107. London 1992, s. 587-625.

⁵ H.S. Steinberg, anf. arb., s. XXX; B. Chudoba, Spain and the Empire, 1519-1643. Chicago 1952 (2. udg. New York 1977), der leverer en apologi for katolicismen og Spanien.

⁶ G. Barudio, Gustav Adolf der Grosse. Frankf. a. M. 1982; jf. HT 83. Kbh. 1983, s. 195-200.

⁷ R.G. Asch, anf. arb., introduction; jf. K. Repgen, Über des Geschichtsschreibung des dreissigjährigen Kriege. Samme, udg., Krieg und Politik 1616-1648, s. 1-84.

war«, der åbnes og slutes med velafgrænsede begivenheder.⁷ Men bortset fra de seneste års sammenfatninger står det – som Konrad Repgen gør opmærksom på – klart, at ingen i sidste eller vort århundrede har formået at skrive trediveårskrigens historie, baseret på primære studier; enten forblev værkerne torsoer – som A. Gindelys og Moritz Ritters – eller også begrænses de – som J.A. Fridericias værk – geografisk eller kronologisk.

1634 havde Christian IV fejret 'det store bilager' i København for – som den amerikanske germanist Mara Wade har vist – at befæste sin europæiske prestige;⁸ omtrent samtidig tilbød han sig som mægler og lod 1643 endda den hollandske kunstner Adrian Pietersz van Venne male sig som fredsmægler, omgivet af den udvalgte prins, prins Frederik (III) og deres hustruer og overfor *pax, prudentia, justitia* og andre symbolfigurer; hensigten stod naturligvis klart nok: at modarbejde Sverige. 1635 blev forhandlingerne – efter nogen tøven i Wien – henlagt til Köln og først senere til Münster og Osnabrück. Men de forløb trent og tungt, selvom der jævnsides den konfessionelle fundamentalisme fremkom oprigtige ønsker om fred.⁹

Såsnart freden var kommet i hus – og blevet behørigt fejret – startede også diskussionen om traktaternes fortolkning, specielt de forfatningsmæssige problemer.¹⁰ Den katolske kirke flyttede sig ikke et hanefjed fra sin kategoriske afvisning: man kunde ikke indgå fred med 'haeritikere', før de som nævnt vendte tilbage til den romerske fold; det havde Innocens X.s bulle – eller mere korrekt – fastslået og trods traktatens anti-protestklausul (art. XVII, § 3). Værst gik det ud over kejserens værdighed; det tysk-romerske rige havde været – og forblev – *sacrum imperium* og kejseren selv kuriens *filius specialis*. Alligevel indeholdt traktaterne selv visse forbehold, der skulde gøre det muligt at affinde sig med kættere: konfessionernes ligeberettigelse nødvendiggjorde opgivelse af den augsburgske religionsfreds *cuius regio, eius religio*-princip; det blev blot ikke respekteret i Østrig.

Alligevel havde juristerne svært ved at sluge denne kamel. Den sydtyske retslærde Herman Conring afviste den pavelige protest såvel som

⁷ N. Wade, *Triumphus nuptialis danicus: German Court Culture in Denmark. The Great Wedding of 1634*. Wiesbaden 1996; jf. S. Olden Jørgensen i HT 98. Kbh. 1998, s. 412-17. – En reproduktion af v.d. Vennes billede hos S. Heiberg, *Christian IV. Monarken, mennesket, myten*. Kbh. 1988, s. 429.

⁸ H. Louthen, *The Quest for Compromise: Peace Makers in Counter-reformation Vienna*. Camb. ca. 1990 har ikke været tilgængelig.

¹⁰ B.M. Keller, *Die Interpretation des westfälischen durch die 'Schulen' des Jus Publicum*. H. Duchhardt, anf. arb., s. 757-78.

antiprotestklausulen.¹¹ Men diskussionerne gjaldt ikke blot traktaternes legitimitet, men nok så meget rigets forfatning, kejsermagtens og territorialfyrsternes suverænitet; ved 'den yngste rigsafsked' 1654 fik traktaterne dog endelig status af rigsforfatning. Fra naturretlig side fremhævede Samuel Pufendorff, at den evige salighed ikke havde noget med rigets forfatning at gøre. Man kunde enes om, at den var et monstrum, men ikke om den skulde være aristokratisk eller – som vor gamle kending Dietrich Reinkingk påstod – monarkisk¹².

¹¹ At man fra katolsk side ikke imødegik Conring før 1759, skyldes velsagtens kuriens hårdnakkede holdning.

¹² Sst., s. 757-59.

5. Rosinen i pølseenden:

24. oktober 1648

Foruden det næsten 800 sider store *Beiheft* til *Historische Zeitschrift* har *Westfälisches Landesmuseum* og museet i Osnabrück udsendt sit meget store jubilæumsskrift i tre massive bind i tilslutning til udstillingerne (foruden videobånd, afholdelse af foredrag, koncerter og filmforevisninger). Udstillingerne – ‘350-Jahre westfälischer Friede’ – fungerer som den 26. Europaudstilling og har lånt materiale fra svenske, danske, hollandske, engelske, franske og andre landes museer, arkiver og biblioteker.¹ Vil man investere ca. 650 kr., vil pengene også være givet godt ud: Publikationen – ca. 1800 sider, 5-6 kg. – lever fuldt ud op til en meget høj standard, sagligt og teknisk; den er fremragende illustreret, og foreligger også i engelsk og fransk oversættelse. Under alle omstændigheder fremstilles trediveårskrigen som et europæisk anliggende (med bidrag fra adskillige lande) og med rette; men samtidig er værket et eksempel på virkelig god formidling.

Udstillingskatalogen opdeles delvis tematisk og vertikalt: Europas krise omkring 1600 – Spanien-Nederlandene, Habsburg-Bourbon, Østersøregionen – *dramatis personae*, krigen i ord og billeder, rædslen for krigen og endelig freden. Hertil kun to bemærkninger. Først at viljen til krig afvejes mod formaningerne til fred, illustreret med mange gode – alvorlige og satiriske – billeder;² tilsammen vidner de om, at omverdenen ikke bare så til »med et mat nysgerrigt øje«. Og for det andet de mange, stereotype slagscener, der ledsages af en kildekritisk vurdering (Katalog, s. 156-64). Lidt senere følger ‘billeder af vold og elendighed’ (s. 156-64), hvor de fine gengivelser af Jacques Callots *Les misères et les malheurs de la guerre* (1633) – alle i høj grad naturalistiske og nøgterne – bør fremhæves (s. 158 f.). Helt gennemgående kan man hæfte sig ved de mange fine portrætter i farve, men også undre sig lidt over de talløse,

¹ Klaus Bussmann u. Heinz Schilling, udg., 1648. Krieg und Frieden in Europa I-II og katalog. Münster, Westfälisches Landesmuseum 1998. 541, 735 og 497 s., ill.; DM 169. – Værket indgik så sent, at det ikke kunde indarbejdes i den løbende fremstilling.

² Katalog, s. 18-25.

stereotype billeder af feltherrer på stejle heste, en konvention, der levede videre i bedste velgående indtil det 18. århundrede.

Senere afsnit af katalogen behandler enkeltsider af krigen og freden tematisk, omend måske lidt bagvendt: Europas reaktioner overfor freden, konfessionerne mellem krig og fred, *sacrum imperium* og dets krise omkring 1600, ligaen og unionen 1608-09, enkeltbegivenheder og -perioder, kunstrøveri – der ikke gav nazisternes noget efter – og freden og riget. Særligt har anmelderen hæftet sig ved afsnittet om de tre konfessioner (Katalog, s. 284-305), hvor Tanja Kootte giver en fornem analyse af det allegoriske maleri af »das Schiff der Kirche« (ca. 1640-50), som tilskrives Jacob Gerritsz. Loef: det katolske skib, bemanded af figurer fra det gamle og ny testamente og under angreb fra et uroligt hav af kættere – Huss, Calvin og Luther – antikrist, dragen Leviathan, apokalypsens syvhovede uhyre, jødeforfølgeren kong Anthiokos (IV) og adskilligt flere: forenklet men nærgående propaganda. I det hele taget spiller allegori og satire en gennemgående rolle som letfattede virkemidler.

Et sidste afsnit skal lige med, »Der umkämpfte Weg zum Frieden« (s. 388-411), der bl. a. behandler Christian IV.s mæglingstilbud, Torstenssonsfejden og Brömsebrofreden (s. 388-92). Jørgen Hein og Mogens Bencard analyserer henholdsvis Dieussaerts bronzebuste (Rosenborg) og van de Vennes maleri af kongen som fredsmægler. Busten præsenterer majestæten som romersk kejser (1643-44), altså sammen med symbolsk betydning. Hvad angår van de Vennes billede, konstaterer Bencard, at kongen 1642/43 stod i en gunstig udenrigspolitisk situation, der kunde have banet vejen for mægling, men som i stedet nedkaldte Oxenstiernas – og ifølge Sven A. Nilsson, kanonkongen Louis de Geers – beslutning om angreb.³ Den tids uheldige helt, hvis ubehjælpomme – for ikke at sige, klodsede – manøvrer måtte ende i katastrofe.

Alt i alt en indholdsmæssigt og udstyrmæssigt fornem katalog, som ikke ligefrem egnede sig til at medbringe ved besøg på udstillingerne; de to tekstbind kan man bedre håndtere ved skrivebordet. Til afhandlingerne i disse bind bidrager ligeledes ikke bare tyske forskere, men også specialister fra en række andre lande. Efter omtalen af katalogbindet må det falde naturligt at starte med tekstbind to, der omhandler kunst og kultur: musik, litteratur, bildende kunst (malerkunst, skulptur, arkitektur), hofkultur og folkekultur og kultur som opinionsdannende medium (skriftlig og billedlig propaganda). Emnerne kan tredeles i situationen forud for krigen, under selve krigen og efter. I det sidste

³ Sv.A. Nilsson i Svenskt biografiskt lexikon NN. Sthlm. 1994, s. 515.

tilfælde betones den ny kommandostruktur under enevælden stærkest naturligtvis i Ludvig XIV.s Frankrig.

På sin vis kan dette andet, kulturhistoriske bind tjene som uddybende kommentar til katalogen. Det gælder eksempelvis netop Mogens Bencards analyse – i en bredere sammenhæng – af van de Vennes dejlige billede. Bredere sammenhæng, fordi Bencard her (II, s. 587-92) behandler hele Christian IV.s iscenesættelse af sig selv, en arv fra faderen, hvis Kronborgtapeter synes at have efterladt stærke indtryk: Først kroningen 1596, derefter Frederiksborgtapeternes antisvenske fremstilling af kongens bedrifter under Kalmarkrigen,⁴ det store bilager 1634 og sidst det skæbnsvangre mæglingsforsøg 1642-43, foreviget i symboliken i van de Vennes billede.

Den paradoksale anden side – den bodfærdige Christian IV – behandler kunsthistorikeren Charlotte Christensen (arrangøren af Europaudstillingen 1988), der kan støtte sig til Poul Ellers disputats, om de 'kongelige portrætmalere 1630-82' (1971) og Hugo Johannsens afhandlinger '*Regna firmat pietas*' (1974) og 'Den ydmyge konge' (1984); det sidste på basis af Heinrich Hansens maleri (1856) af bedekammeret på Frederiksborg. Den har titlen 'Uoprettelig/ubodelig kong Christian IV ... som samler og mæcen i freds- og krigstider', et udtryk for alle de modsætninger, der mødes hos kongen, den storladne prestigekunst og den bodfærdige konge efter kejserkrigens *dies irae-dies-illa*-atmosfære og alligevel selvhævdende til det yderste.⁵

Modsatningen, Wallensteins og de sejrende svenskeres – og ikke mindst Karl Gustav Wrangels – omfattende kunstrøverier på kontinentet og på Frederiksborg, behandles kyndigt af Lars Olof Larsson (Växiö), Elišká Fušikova, Susanne Touss og Arne Losman (Skokloster).⁶ Samstemmende betoner disse visse grundmønstre, æstetik og magt, samlermani, humanisme og politik, prestige og allegori og manifestation af magt og ære.

Peter Paul Rubens, 'Diplomat und Maler des Friedens' får sin egen behandling af K.H. Kaalbach (II, s. 565-74). Rubens var fra sine rejser fortrolig med den politiske situation i Europa, havde personlige forbindelser til ledende personer – Filip IV, Olivares, Maria de Medici, Riche-

⁴ Sverige opfattede tapeterne som så provokerende, at man i Roskildefreden forlangte dem fjernet. Danmark-Norges Traktater V, udg. af L. Laursen. Kbh. 1920, s. 244.

⁵ Jf. Paul G. Lockhart i *Historie 1998* (Århus), s. 209-48; O.P. Grell and A. Cunningham, udg., *Health Care and Poor Relief in Protestant Europe, 1500-1700*. London 1997, s. 147-49.

⁶ Bussmann u. Schilling, anf. arb. II, s. 173-80, 281-96, 639-48 jf. A. Losman, *Carl Gustav Wrangel och Europa*. Sthlm. 1980.

lieu, regentparret i Bruxelles osv. – og ofrede megen tid og mange kræfter 1622-35 – både officielt og privat – på mæglingsforsøg; at de slog fejl tilskriver han spaniernes hovmod. I sin farverige og svulmende kunst udtrykker Rubens sin harme over den meningsløse krig og sin længsel efter fred i allegorier og med bred anvendelse af antikens mytologi. Det hele forblev de skønne spildte kræfter; desværre nåede han ikke at opleve freden, men døde otte år forinden (1640). I en efterfølgende afhandling (II, s. 573-85) forfølger H. Vlieghe og andre en række andre kunstneres bestræbelser, indtil Ludvig XIV.s krigspolitik påny gjorde Nederlandene til slagmark 1667 og 1672.

Nederlandske malerværksteder dominerede som bekendt de central- og nordeuropæiske markeder, men i stor udstrækning også Italien. Gary Schwartz tredeler sit bidrag om 'det nederlandske kunstmarkeds form, omfang og skæbne' 1567-1648 (II, s. 235-44). Det har nemlig ofte været hævdet, at *de goudene eeuw* falder sammen med denne periode, evt. til det franske overfald 1672, et sammenfald, der kræver en begrundelse for at blive en forklaring. Afslutningvis konkluderer Schwartz, at der på visse punkter kan være en sammenhæng, specielt omkring 1670, fordi Frankrig modemæssigt blev toneangivende og blev efterabet allevegne, en rimelig fortolkning.

Schwartz gennemgår herefter kunstmarkedets former, offentlige og private, enkelthandlere, grossister, auktioner, markeder og rejser, f. eks. Pieter Isacsz og Simon de Passe på vore breddegrader, andre i Stockholm, London, Berlin og Venezia. Med denne ballast tager Schwartz endelig stilling til 1980ernes diskussion mellem Ad. v.d. Woude (Groningen), J. Montias og andre om kunstproduktionens omfang. Medens Montias holdt sig til en kvalitativ undersøgelse af kunstnere og (kunst)håndværk i Delft i 1600-tallet, vovede v.d. Woude sig ud i en kvantitativ studie over den samlede kunstproduktion 1580-1800 (med tyngdepunkt før 1700), vel vidende, at medens vi har sikre efterretninger om demografien, må antallet af kunstnere og deres produktion være langt mere usikre.⁷

v.d. Woude anslår den samlede produktion af malerkunst til 18 mill. billeder, at hver maler eller malerværksted har frembragt to billeder ugentlig – et drabeligt tal, som også er blevet anfægtet – og at hver husstand har haft 5-10 malerier i Delft, hvis tal ekstrapoleres til hele området. Som Schwartz fremhæver, kan v.d. Woudes undersøgelse blive et

⁷ J.H. Montias, *Artists and Artisans in Delft*. Princeton 1982; Ad v.d. Woude, *The volume and value of painting in Holland of the Dutch Republic*. D. Freedberg & J. de Vries, *Art in history, History in art*. Santa Monica 1991, s. 285-372.

frugtbart udgangspunkt for videre studier og diskussion, og han gør endelig på grundlag af to databaser opmærksom på, at antallet af kendte kunstnere kulminerede med de, der kom til verden 1620-40, hvorved vi atter nærmer os 1670. Hovedindtrykket må blive, at man må regne med et kompleks af forklaringsfaktorer, bl.a. de tre nævnte. Hvad musikken angår betoner Klaus Hortschansky (II, s. 45-47) brydningstiden omkring 1600, da den flamsk-nordfranske tradition definitivt må vige for italienske impulser, og da nye former dukker op: folkelige passionsspil, hofmusik, madrigaler og motetter vokser sammen i operaen, da en ny nord- og centraleuropæisk hofkultur vokser frem, jævnsides med at det politiske og økonomiske tyngdepunkt – ifølge Fernand Braudel, der udtrykkeligt citeres – forskydes fra Middelhavsområdet mod nordvest. Alligevel fik nordeuropæiske komponister deres uddannelse eller efteruddannelse, hos bl.a. Giovanni Gabrieli (1557-1612); det gjaldt Michael Praetorius (1561-1621) og Heinrich Schütz (1585-1672), begge med økonomisk støtte fra henholdsvis hofferne i Wolfenbüttel og Dresden. På denne baggrund kan det virke vildledende, at forf. (s. 47) betoner, at vokal- og instrumentalmusik adskilles; og under alle omstændigheder trænges den italienske kirkemusik – arven fra Palestrina – for stærkt i baggrunden.

Til gengæld får den tyske hof- og kirkemusik, hvad der tilkommer den, i en række senere afhandlinger om musikens vilkår under krigen og i dens tjeneste (Klaus Hortschansky, Werner Braun, Wolfram Steude, Eberhard Mehlsen, Stefan Hauheide; II, s. 409-57).⁸ Meget passende tager Hortschansky sit udgangspunkt i et sindbillede fra 1611 visende den harpespillende David i et vidtstrakt landskab: *musica servae dei, nobis haec otia fecit: Ille potest homines illa movere deum*. Reaktionsmønstrene overfor krigen faldt meget forskelligt ud, men musik måtte der til ved hofferne trods finansielle kriser – i byernes kirker og stadsorkestre og i militæret. Nogle – fredeligere – egne nød endda en opblomstring.

Både Hortschansky, Braun og Steude betoner kirke- og andagtsmusikens rolle. Steude helliger Schütz et helt kapitel (II, s.23-30), selvom Praetorius, der nok nævnes, havde betydeligt større kvaliteter end Schütz, som den der renere og bedre forvalter *responsorium*-tekniken, der som nævnt kom fra Italien.

Med fuld ret betoner udgiverne, Klaus Bussmann (Münster) og Heinz Schilling (Berlin), at dette andetbind fremfor alt tager sigte på at bely-

⁸ I litteraturlisten savnes Ths. Muncks afhandling om den tyske og danske musik; jf. ovfr. s. 118 med note 37.

se »den fascinerende vekselvirkning mellem krig og kunst, kunst og fred. ... Den realistiske – eller formentlig realistiske – gengivelse af det skete findes i hin tids angst og håb fortættet, ligesåvel som i det allegoriske maleri, støttende sig til den antike mytologi og den kristne ikonografi«; og det bør vel lige tilføjes, at det også fuldt og helt gælder musik, litteratur og propaganda. Hertil kan kun siges, at det lykkes på udmærket vis, selvom omtalen af bidragene her har måttet blive nok så selektiv.

Det indledende førstebind – politik, religion, ret og krig – starter med en række principielt vigtige afhandlinger om emnets bredere perspektiver, fra senmiddelalderens spirende nationalstat og kirkereformerne, to sider af samme sag, således som Schilling betoner; de måtte nødvendigvis tørne sammen i interne og indbyrdes konflikter. Hertil har en anden tysk historiker, Johs. Burkhardt føjet, hvad han kalder den europæiske 'bellicitet', tilbøjelighed eller tvang til krig;⁹ begrebet kræver efter Schillings opfattelse blot det komplementære begreb, trang eller behov for fred – 'pacicitet' kunde man kalde det. Alt forudsat, at der her kun tænkes på beslutningstagerne.

I sin afhandling skelner Schilling mellem intern og ekstern 'Friedlosigkeit'; internt, fordi Jean Bodins suverænitetslære (1576) satte fyrsten i stand til at tilsidesætte undersåtternes – kirkens, adelens, stændernes – ret og at skaffe sig absolut monopol på organiseret vold, da han havde brug for finansiel uafhængighed til sine krige, som den militære revolution havde fordyret. Men han overser, at det var fyrstens anmasselser, der krænkede privilegier, love og sædvaner – en arv fra middelalderen – og på den måde fremprovokerede sejt modstand, f.eks. den franske fronde 1648-52. På interstatsligt plan, hvor fyrsternes suverænitet blev konfronteret, gælder ifølge Hobbess kun én regel: *bellum omnium contra omnes*, og »in all times, kings, and persons of sovereign authority because of their independency, are in continual jealousies, and in the state and posture of gladiators«.¹⁰ Efter naturretten må krig blive en nødvendig og permanent tilstand.

Fra middelalderen havde retten – også den kanoniske – reguleret relationerne mellem stater, senere også folkeretten, reguleret af fornuft. Det gælder den augsburgske religionsfred 1555, der som bekendt ikke omfattede calvinismen, hvilket nok burde have været nævnt; balancen brød sammen ved århundredets slutning – Gerhard Oestreich siger

⁹ J. Burkhardt, Die Friedlosigkeit der früheren Neuzeit. Grundlegung einer Theorie der Bellizität Europas. Zeitschr. f. hist. Forsch. 24. Bln. 1993, s. 509-74.

¹⁰ Thomas Hobbes, Leviathan. Oxf. 1909/ New York 1997, s. 70 f.; citeres II, s 15.

1585¹¹ – men blev altså påny nødvendig fra 1640. Schillings afhandling fører altså begge argumenter – Burkhardts teori og hans eget supplement – konsekvent og logisk igennem: »Fred ved ret« og ved »politikens sækularisering« (II, s. 20).

Medens Heinz Schillings afhandling – al dens konsekvens til trods – for de fleste læsere nok vil blive tung læsning, har sir John H. Elliotts (Oxford) mere karakter af et elegant essay (ohne Fussnoten und Anhang). Elliott fremdrager her et nyt element til det optrækkende uvejr: generationsskiftet omkring 1600, Ferdinand II og Maximilian I af Bayern, deres jesuitiske skriftefædre og religiøst-politiske rådgivere og i det hele taget jesuiternes intensive *controriforma*. Elliott tænker vel her bl.a. på ordenens eliteskoler, ihærdige mission, der som bekendt blev imødegået ved forbud og kriminalisering i protestantiske lande.

Elliott nærer ingensomhelst tvivl om krigens karakter af europæisk storkrig med latinamerikanske – og asiatiske – udløbere, heller ikke om, at den opstod som konsekvens af en dominoeffekt. Den böhmiske konflikt inddrog Frederik V af Pfalz og hans slægtninge i England og Danmark. Efterhånden voksede også andre konflikter ind i krigen – den spansk-nederlandske (1621), den spansk-franske (1624 og 1629), Østersøområdet, Polen og Rusland. Den anden afsluttes først med Pyrenærefreden 1659, Sveriges og Danmarks 1660 og de svensk-polsk-russiske ved fredsslutningerne i Oliva og Kardis 1660-61. Elliott slutter sig således til Georges Pagès', H.S. Steinbergs, Geoffrey Parkers og vel nu flertallet af forskeres mening.

Ligesom Elliott betoner Johs. Burkhardt i sit bidrag (I, s. 151-60) om de europæiske hovedmagters – Østrigs, Spaniens, Frankrigs og Sveriges – krav på universalmagt. Østrig repræsenterer det hellige tysk-romerske rige, de spanske habsburgere – med pavelig godkendelse iøvrigt – i rollen som de 'allermest katolske konger', Valois/Bourbon selvbestaltet som de 'allermest kristne konger' og Gustav Adolf – *rex Suecorum et Vandalorum* – som efterkommer efter goterne og som Europas ældste fyrsteslægt.¹² Krigens religiøse ingredienser erstattes her af hegemoniale, understøttet af historieskrivning og propaganda.

Krigens første fase fra 1618 til 1630 blev ført som *war by proxy*, men den fik først sit sande, universalistiske ansigt ved Gustav Adolfs indtræden i krigen 1630; men ingen af parterne – viste det sig – kunde opnå sine krigsmål, og freden repræsenterede da blot et rationelt kompro-

¹¹ G. Oestreieh, *Neostoicism & the Early Modern State*. Cambr. 1982, kap. 15.

¹² Jf. C. Weibull i *Scandia XXIII*. Lund 1955-57, s. 161-86, der viste, at Sveriges krav på højeste 'anciennitet' rækker tilbage til Basalkonciliet 1435.

mis. Burkhardt rendyrker her til den yderste grænse eller derudover de synspunkter, han 1992 præsenterede i en bog om tredivårskrigen.¹³ Han klandrer sine forgængere for ikke at have 'skuet det himmelske lys', fordi de – meget rigtigt – alle har været nationalt begrænsede eller hildet i religiøse, anakronistiske, geopolitiske eller andre fordomme. Lyset – og internationaliseringen – begynder først nu at dæmre, f.eks. i svensk forskning (Sverker Oredsson og Knut Johannesson, den sidste med stormagtstidens 'göticisme').

Det apostoliske sæde havde to achilleshæle; det var bortset fra de venetianske og genuesiske doger, Sverige indtil 1544 og Danmark-Norge indtil 1660 et valgmonarki og endda ikke som det danske lod søn efterfølge far. For det andet havde eller fik det karakter af gerontokrati. Pave Martin V blev valgt 1417 som 53-årig, i perioden 1550-1605 nåede man en gennemsnitsalder af 64 år, og Benedict XIV blev valgt som 71-årig. Pontifikatstiden nåede i 15. århundrede 9,5 år, i reformtiden 4,5 år, men den kom 1605-55 og 1655-91 atter op på henholdsvis 12,5 og 11,5 år.¹⁴

Naturligvis måtte det give reformtidens pontifikater vekslende kurser, hvorimod man i 1600-tallet nåede en større stabilitet, men ikke nødvendigvis mere smidighed. Innocens X står som den ubøjelige kanoniker med det tredje laterankoncilts fordømmelse af fyrster, der ikke lystrede kurien ved at udrydde kættere (*De haereticis* cap. III; 1215)¹⁵, men både han og Alexander VII havde diplomatisk erfaring fra fredskongressen, som kan tænkes at have medvirket til deres valg. Alt dette har bare været kendsgerninger, som i litteraturen sjældent kommer til deres ret.

Alt dette gælder også Klaus Jaitners bidrag om pavestolens plads i 15- og 1600-tallets europæiske magtkampe (I, s. 61-67). Freden i Cateau-Cambrésis 1559 havde vel givet Spanien overtaget ved *sedes apostolica*, men de skiftende pontifikater havde kun én fællesnævner: bestræbelserne for at gøre sig fri af spansk og fransk indflydelse; det gælder arvefølgekrigen om Mantua, ligesom Frankrigs indtræden i krigen 1635 på 'den forkerte side' vakte bestyrtelse i Rom, og det gælder den stædige protest 1648 mod at indgå fred med kættere. At frigørelse mere eller mindre lykkedes, viste som nævnt Wolfgang Reinhards undersøgelse, som end ikke citeres; Jaitners afhandling hører altså ikke til værkets bedste.

¹³ Johs. Burkhardt, *Der dreissigjährige Krieg*. Frankf. a. M. 1992.

¹⁴ HT 87. Kbh. 1987, s. 383.

¹⁵ Hobbes distancerede sig eftertrykkeligt fra dette, fordi det kun repræsenterede kuriens øjeblikkelige mening; *anf. arb.*, s. 217.

Betydeligt større vægt har Heinz Schillings afhandling om Europas konfessionalisering, skellene mellem katolske, lutherske, calviniske og blandede områder (I, s. 219-29). Blandede områder i Sydtykland, Øst-rig og Nederlandene, hvor kun knapt halvdelen af befolkningen i et bestemt distrikt tilhørte calvinismen.¹⁶ Schilling anlægger dels et langtidsperspektiv og dels foretager han en analyse af konflikternes indhold. På langt sigt skal man være opmærksom på, at reformationerne kom som en konsekvens bl.a. af senmiddelalderens bodsfromhed og som en del humanistiske kardinaler indså vilde blive nødvendige, selvom de først tog form under tridentinerkonciliet (1545-63).¹⁷ Til langtidsvirkningerne efter 1648: hvert område udviklede sit særpræg i alle henseender, politisk, kulturelt osv.¹⁸ Kun Øst-rig blev tvangsrekataliseret.

Schilling sætter skel ved overgangen fra 16. til 17. århundrede, da konflikterne nærmede sig, og da man på alle sider tog fat på at støbe kuglerne til det forestående opgør. På katolsk side stod det klart, at den protestantiske præsteuddannelse – en professionalisering – var nået længst, men forstærkelsen af jesuiternes undervisning indhentede det forsømte (selvom overlegenheden heller ikke må overdrives). Og endelig stod det klart, at Luthers salmesang havde langt større slagkraft end musikens underordning under messen. Det gjaldt under alle omstændigheder om at redde sjæle fra evig fortabelse eller – med et citat fra Doris Lessing – at frelse katoliker fra synd og protestanter fra skyld. Endvidere betoner Schilling – atter som John Bossy og Jean Delumeau – alle konfessionernes rolle som socialdisciplineringsinstrument, og endelig gør han opmærksom på forskellene fra élite- til folkeforståelse, forskelle, som stadig består.

Som frontispiece benyttes Adriaen van de Vennes meget morsomme og tidstypiske billede fra 1614 af sjælefiskerne: lutheranere i en båd, som drager de fleste, en båd med calvinister, der mest af alt ser ud til at kede sig grundigt, og en synkefærdig båd med en katolsk bisp og overvægtige munke, som svømmerne vender ryggen. Som Schilling gør

¹⁶ Jf. C.R. Boxer, *The Dutch Seaborne Empire*. London 1965, s. 80, 135 f., 140. Boxer regner for alle syv provinser med 45 p.ct. katoliker 1650 og endnu 1795 hele 40 p.ct.

¹⁷ J.F. D'Amico, *Renaissance Humanism in Papal Rome*. Baltimore & London 1983, s. 212-37.

¹⁸ En enkelt fejl har sneget sig ind: ikke Sixtus IV (1471-84), men Sixtus V (1585-90) forestod byplanlægningen og processionerne i Rom. For musikens vedkommende stod ikke blot Bach og Palestrina (d. 1594) for særudviklingen, men måske nok så meget Claudio Monteverdi (d.1643) og Alessandro Scarlatti. (d. 1725; især hans dystre *Il primo omicidio*). – En række af Schillings mest centrale afhandlinger foreligger i: *Religion, Political Culture and the Emergence of Early Modern Society*. Leiden 1992.

opmærksom på har man givet årene 1618-25 etiketten 'den calviniske internationale' – der hentydes formentlig her til H.G. Koenigsberger – hvortil Schilling for egen regning føjer 'den katolske internationale' fra 1629 til freden i Prag 1635, året efter Sveriges nederlag ved Nördlingen. Det danske intermezzo får dog intet tilsvarende epitete; og med rette, fordi det ingen militær betydning fik, selvom Christian IV ikke havde optrådt som den militære pauseklavn, man oftest har gjort ham til. Derimod banede det vejen for den katolske reaktion 1629. Rent faktisk havde Maximilian I fulgt kongens felttog med stigende bekynring, indtil Wallenstein stampede sin hær op af jorden i sommeren 1625, og Christian IV måtte trække sig tilbage for at undgå en *cannae*-knibtang mellem Wallenstein og Tilly.¹⁹

Den svenske krones 'tyske krig' diskuteres af Herbert Langer (Rostock), selvom dens sidste fase – 1635-48 – får en noget kortere behandling; og det billede, Langer her giver, afviger væsentligt fra det traditionelle. De enkelte faser struktureres godt, men vurderingen falder adskilligt mere negativ ud end sædvanligt. Forf. bemærker (I, s. 188), at krigen fra et tysk synspunkt blev svensk, fra 1635 tillige fransk, bl.a. fordi Richelieu efter Nördlingenkatastrofen, Heilbronnforbundets sammenbrud og Pragfredens uholdbarhed 1633-35 indså, at Sverige ikke længere kunde lade sine – mere eller mindre uvillige – forbunds-fæller bære krigens byrder. Der førte en lige vej fra erobringen af Stralsund 1628 til invasionen 1630.

Krigsproklamationen nævner nok krigens nødvendighed bl.a. for at redde »die teutschen Libertäten«, men nævner af hensyn til Frankrig – mener Langer – ikke de konfessionelle begrundelser, der havde været en hovedbestanddel af den hjemlige propaganda siden 1618. Endvidere understreger Langer de nordtyske fyrsters aversion mod den svenske intervention – de dannede en slags tredje parti – Gustav Adolfs finansielle vanskeligheder og besvær med at holde sammen på sine modvillige allierede (Brandenburg, Sachsen) og krigens brutalitet på begge sider. I Langers øjne skyldtes de svenske sejre ikke kun ledernes talent, men i ligeså høj grad alle parters militære og politiske fejlgreb. Sverige var 'en rigsfremmed magt', konkluderer Langer (I, s. 189, 196), der i hvert fald på den måde står den svenske forskning fjernt; synspunkterne formuleres kategorisk og fyndigt. De skal nok møde indsigelse, men de kan nok være en messe værd. Helt kan man ikke se bort fra, at Langer – meget forståeligt – influeres af 45 års kommunistisk 'demokraturl', ligeledes et

¹⁹ Jf. G. Parker, *Crisis in Europe, 1598-1648*. Glasgow 1979, s. 186-90. – Den 'danske krig' behandles af musæumsinsp. Jørgen Hein (I, s. 103-10).

fremmedlegeme med retarderende, sociale, økonomiske, kulturelle og politiske virkninger.

Til slut de westfalske forhandlinger, som leder frem til *annus hilaritatis*, 1648. Dem redegør Konrad Repgen for (I, s. 355-72); han understreger, at alle parter havde løbende indbyrdes kontakt, alle bedyrede deres oprigtige fredsvilje, og alligevel stillede de betingelser afhængigt af den aktuelle, militære situation. At alle parter med undtagelse af Spanien og Frankrig fik bragt freden i hus, betegner den venezianske mægler mellem habsburgerne og Frankrig, Alvise Contarini som et verdensunder. Man tog adskillige tilløb, der ofte strandede på formelle vanskeligheder, Richelieus specialitet; også Urban VIII gjorde sig hæderlige anstrengelser for at forlige de katolske magter indbyrdes.

Fredsforhandlingerne blev af flere grunde de måske vanskeligste nogensinde: protokolspørgsmål viste sig som altid, krigen rasede stadig med en væsentlig svækkelse af kejsermagten efter den svensk-franske sejr ved Mankow i marts 1645; ingen af parterne forhandlede direkte med hinanden, men med formidlere/mæglere som tredje led; konfessionsmodsatninger lod sig kun vanskeligt overvinde, og fremfor alt måtte kejseren bøje sig for Sveriges og Frankrigs krav om revision af rigets forfatning, her med den østrigske minister, grev Maximilian v. Trautmansdorff som mellemlid; og det sinkede de øvrige forhandlinger om amnesti, satisfaktion til Sverige og Frankrig og om territoriale forhold stærkt. Men man havde nu viljen til fred, og kejser Ferdinand III og grev Trautmansdorff viste sig imødekommende, således at traktaterne – fire i alt – minus Spaniens og Frankrigs – kom i hus i løbet af 1648, afsluttende 24. oktober;²⁰ symbolsk nok samme dato som de forenede nationers pagt trådte i kraft 1945 – næsten tre hundrede år senere og efter endnu en storkrig.

Hvad kom der da ud af krigen? Territorielt fik Nederlandene og – stiltiende – Schweiz deres suverænitet, og Frankrig fik Alsace, i hvert fald potentielt, samt stæderne Metz, Toul og Verdun; Sverige konsoliderede for to generationer sin stormagtsposition og fik ved erhvervelsen af Forpommern og Bremen-Verden tysk fyrstestatus, kurien blev fol-

²⁰ Traktatteksterne findes endnu kun i en udgave fra 18. årh. (J.G. de Meiern, *Instrumenta Pacis Caesarico-Suecicum et Caesaria-Gallicum*. Gött. 1738.); en moderne studieudgave – desværre uden komplet oversættelse af latinske tekster – foreligger i K. Müller, *Instrumentum Pacis Westphalicae*. Bern 2. opl. 1966. – Videre udgives i Münster tre serier *Acta Pacis Westphalicae* siden 1962 med bl.a. instruktioner, korrespondance, forhandlingsreferater m.m. Udgivelsen forestås af Konrad Repgen og Max Braubach; endelig udgives i tilknytning til disse serier en række monografier med tilknytning til emnet.

keretligt isoleret. Spaniens forfald blev en åbenlys kendsgerning og atter andre – Danmark-Norge – blev reduceret til småstat og i det 18. århundrede til klientstat i det europæiske statssystem. Og i de fleste lande, der havde været engageret, afløste magtstaten (Skattestaten, militærstaten) domænestaten; skatteniveauet blev voldsomt forøget og aldrig bragt ned, og samfundet – og ikke mindst Østersøområdet – militariseret og kom i hænderne på autoritære enevoldsmonarker. Kolonialkrigene ophørte absolut ikke og Ludvig XIV.s aggressioner indtil 1713 fastslår dette. Men freden i Münster og Osnabrück skabte en sart balance, og den holdt dog til 1792.

Efter mange års tornerosesøvn, da man stillede sig tilfreds med den tyske, historistiske tradition fra Ranke – Karl Brandt, Moritz Ritter og mange andre – har man i efterkrigstiden og især fra 1960 oplevet en genoplivelse på frisk basis – og vel med erfaringerne fra krigen – skriver den amerikanske historiker R. Po-chia Hsia (New York); selv har han bidraget med en fortrinlig oversigt om Centraleuropas socialdisciplinering 1550-1750 og med en bog om katolicismens fornyelse 1540-1770;²¹ kun kan han i det sidste tilfælde ikke rigtigt blive enig med sig selv om begreberne *la riforma cattolica* og *la controriforma*. Allerede titlen på den førstnævnte bog – socialdisciplin i reformationstidens Centraleuropa, der her omfatter tiden fra den augsburgske religionsfred til den oplyste enevælde – antyder, at Hsia har adopteret Gerhard Oestreichs nøglebegreb, som iøvrigt egner sig bedre til analyseformål end Norbert Elias' omstændelige, kumulative civilisationsteori.

Som allerede nævnt kunde socialdisciplineringen støtte sig til neostocismen – bl.a. i Justus Lipsius' aftapning – som basis for den sociale, politiske og konfessionelle ensretning, men også for den fyrstelige absolutisme.²² En anden impuls fra en anden tysk historiker, E.W. Zeeden, der introducerede begrebet konfessionsdannelse (Konfessionsbildung), og som betoner de parallelle forløb i alle tre retninger: øvrighedskontrol med alle, individualisering, ganske som Bossy og Delumeau.²³ Endelig har Wolfgang Reinhard og Heinz Schilling forenet de to begreber i et tredje, konfessionalisering, atter tre processer, der for-

²¹ R. Po-chia Hsia, *Social Discipline in the Reformation: Central Europe 1550-1750*. London & New York 1989. s. 1-5, 188-90; *The World of Catholic Revival, 1540-1770*. Cambridge 1995. i.x + 240 s.; £ 12.95 (pb.).

²² G. Oestreich, *anf. arb.*, part II.

²³ E.W. Zeeden, *Die Entstehung der Konfessionen. Grundlagen und Formen der Konfessionsbildung*. Mnch. 1965; jf. samme, *Das Zeitalter der Glaubenskämpfe 1555-1648*. Gebhardt, *Handbuch der deutschen Geschichte* 9 (billigudgave). Mnch. 1973.

løber parallelt, og som berører alle sider af samfundet.²⁴ Hertil bør vi på den politiske, kirkepolitiske og finansielle front føje Konrad Repgen for at fuldstændiggøre billedet; men som det bør fremgå, har Hsia ret i, at der har fundet et gennembrud sted i tysk forskning ved materialeanalyse, inddragelse af meget nyt kildemateriale og med bredere international horisont; man har definitivt lagt Ranke bag sig.

Som nævnt har omtalen af både tillægshæftet til *Historische Zeitschrift* og jubilæumsværket måttet blive selektiv, uden at der deri ligger nogen underkendelse eller diskvalificering af de øvrige bidrag; en komplet omtale vilde simpelthen sprænge alle rammer. Mange af disse afhandlinger behandler mere specielle forhold eller drejer sig om enkelte lande, territoriers eller byers forhold til konflikten, Venezias, Schweiz', Nederlandenes, Danmarks osv. Men det må stå fast, at begge værker har givet os meget gedigne bidrag om en begivenhed, der fuldtud har fortjent den opmærksomhed, der blev lagt for dagen sidste år.

²⁴ W. Reinhard, Zwang zur Konfessionalisierung, Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters. Zeitschr. f. hist. Forsch. 10. Bln. 1983, s. 257-77; H. Schilling, anf. arb. s. 205-45.